

GRADDY BOVEN

Geloof en bijgeloof op zee

FANTASTISCHE EN BIZARRE VERTELLINGEN OVER DE OCEAAN

WalburgPers

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van
Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm
Vaderlandsch Fonds ter aanmoediging van 's-Lands Zeedienst

Afbeeldingen omslag

Voorzijde

In onbekende wateren. Olieverf op doek door George Willoughby Maynard (1843-1923), 1889. Collectie The Metropolitan Museum of Art

Achterzijde

Odysseus en de sirenen. Olieverf op doek door Léon Belly (1827-1877), 1867. Collectie Musée de l'Hôtel Sandelin

De autopsie. Olieverf op doek door Enrique Simonet (1866-1927), 1890. Collectie Museo Nacional del Prado

Afbeelding titelpagina

Redding van de opvarenden van de Spaanse brik *La Bella Antonia* door het korvet *Juno* voor de kust van Cadiz met het fregat *Prins van Oranje* aan de horizon onder commando van Prins Willem Frederik Hendrik de Zeevaarder (1820-1879), 26 december 1846. Olieverf op doek door Johan Hendrik Louis Meijer (1809-1866). Collectie Marinemuseum, Den Helder.

Ontwerp omslag en binnenwerk

Erik Vos, Foxy Design, Zaltbommel

© 2020 Graddy Boven, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2020 p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462494459

NUR 688

***Pas wanneer het schip vergaat,
wordt duidelijk wie kan zwemmen.***

Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832)

■ Adieu. Olieverf op doek door Alfred Guillou (1844-1926). Collectie Musée des beaux-arts de Quimper.

■ Neptunus (Poseidon), boegbeeld van het linesschip *Neptunus*, 1821. Collectie Marinemuseum, Den Helder.

Inhoud

HOOFDSTUK 1	In strijd met de werkelijkheid, mythevorming rond zee en wind 9
HOOFDSTUK 2	De Bijbel op zee 19
HOOFDSTUK 3	Neptunus, koning van de zee 27
HOOFDSTUK 4	Watervrouwen 37
HOOFDSTUK 5	Zeemonsters 51
HOOFDSTUK 6	Kerk, schip en de dood 59
HOOFDSTUK 7	Wereldlijke zeehelden 83
HOOFDSTUK 8	Sierschepen 91
HOOFDSTUK 9	De Vliegende Hollander, luchtspiegeling, Bermudadriehoek en tatoeages 97
HOOFDSTUK 10	Geloof en bijgeloof 115
	Literatuur 122
	Met dank aan 124

1

In strijd met de werkelijkheid, mythevorming rond zee en wind

■ Christoforus. Houtgravure door I. Holewin. Uit: *Katholieke Illustratie*, 26ste jaargang, no. 40, 1892-1893. Sint-Christoffel geldt als beschermheilige van de reizigers waaronder ook zeelieden. Christoffel draagt in dienst van Christus mensen op zijn schouders over het water om hen te beschermen. Jezus zit als symbool op de schouders van Christoffel, die daarmee het gevaar afwendt en zorgt voor een veilige overtocht voor hen die zich op zee wagen. Particuliere collectie.

Een man die eenmaal schipbreuk leed is bang voor iedere zee.

Publius Ovidius Naso (43 v. Chr.-17 n. Chr.)

Zee en wind, immens en mysterieus, stil of woest, verontrustend en verraderlijk, oefenen van oudsher grote aantrekkingskracht op de mensheid uit. Onwetendheid, irrationele angst en de onbedwingbare dwang de oorzaak van het onbekende te willen doorgronden, zorgen voor het ontstaan van de gelovige en vooral bijgelovige zeeman. De zee, in de rol van god of de dochter van god, heerst over de goedgelovigheid van de mens en drukt op de schouders van eenieder die op zee zijn brood moet verdienen. Zeelieden zijn nieuwsgierig, stellen vragen en denken na over de oorsprong van de zee. Zeeën en oceanen bevatten een ontelbare hoeveelheid kubieke kilometers water, bedekken driekwart van de gehele aardoppervlakte en zijn op sommige plekken meer dan tien kilometer diep. Als je de Mount Everest op de diepste plek van de oceaan situeert, dan blijft zijn top meer dan twee kilometer onder water! Kortom water en wind zijn magische elementen. Een noodzakelijke voorwaarde voor leven in combinatie met een doordringende vernietigingskracht.

De zee kent geen mededogen, geen loyaliteit, geen wetten, geen geheugen, alsof hij te groot en te machtig is voor alle daagse deugden. Zijn grillige trouw aan de belangen van de mens kan enkel worden afgedwongen met onbevreesde vastberadenheid en slapeloze, gewapende en argwanende waakzaamheid, waarin de haat wellicht altijd de liefde heeft overheerst. De zee bezit het gewetenloze temperament van een barbaarse tiran en sindsdien heeft hij vloten en mensen verzwolgen, zonder dat enig dodental, zoveel verwoeste schepen en verwoeste levens zijn rancune kan bevredigen aldus de onnavolgbare Pools-Engelse schrijver Joseph Conrad. Over de gehele wereld zijn in het verleden bizarre en fantastische vertellingen over het ontstaan van oceanen en de vier windrichtingen geproduceerd. De zee heeft de mens dichterbij leren dromen. Rondtrekkende vertellers verzinnen verhalen over oneindige diepten en hoogtes. Zij vertellen over het betoverende paradijs diep in de zee en hoog in de lucht. Het terrein waar spookschepen hun weg zoeken door de eeuwigheid. De eenvoudige en lichtgelovige zeeman worstelt voortdurend met zulke mysteries. Verhalen gaan over van vader op zoon, van meester op knecht, van onderwijzer op leerling en van stuurman op matroos. De legenden van de zee weerspiegelen de hoop, vrees en het verlangen om te vluchten. Het

■ **Badende nimfen.** Olieverf op doek door Hans Dahl (1849-1937). Particuliere collectie.

is de vloeiende wereld van de mythe waar tegenstellingen voorkomen, alles mogelijk is en dromen zichtbaar worden. Legenden en mythen zijn overigens niet hetzelfde. Legenden of sagen vertellen verhalen van helden en hun onnavolgbare daden, terwijl mythen handelen over wezens en goden en de wijze waarop zij leven. Door de tijd heen varen talloze schepen het zeegat uit op weg naar het onbekende. Velen keren terug, anderen niet. Schepen gaan ten onder in weer en wind of komen in aanraking met monsters, meerminnen, sirenen, nereïden, cyclopen of Poseidon (in de Romeinse mythologie Neptunus). Allen zijn verbonden met begrippen als verleiding, welvaart, groei, vruchtbaarheid, liefde, bedreiging, leven en dood. Kun je daar nog enige invloed op uitoefenen?

Joseph Conrad meent van wel: *Ja, een schip wil dat er iemand met kennis van zaken naar haar luistert. Je dient de raadselen van haar vrouwelijke natuur met begripvolle toegankelijkheid tegemoet te treden, en dan zal ze je trouw terzijde staan in het eeuwige gevecht met de elementen, waarin het geen schande is het onderspit te delven. De verstandhouding tussen een man en zijn schip is een serieuze zaak. Zij heeft rechten alsof zij een levend, sprekend wezen was, en er zijn inderdaad schepen die, met de juiste man aan het roer, haast tot hem spreken, zoals men wel eens zegt. Een schip is geen slaaf. Je moet haar op gemak stellen bij een ruwe zee, je moet nooit*

vergeten dat je aan haar het leeuwendeel van je aandacht, je vaardigheid en je zelfzucht bent verschuldigd. Als je die plicht vervult, op een vanzelfsprekende, moeiteloze wijze, alsof je de stem van je intuïtie volgt, zal ze zolang ze daartoe in staat is voor je varen, wenden en zeilen, of, gelijk een zeevogel die op de woeste baren neerstrijkt, zelfs de hevigste storm doorstaan die je ooit deed vrezen de zon nooit meer te zien opkomen. Het windrijke gebied boven de zeespiegel is het terrein van Boreas, de verpersoonlijking van de Noorderwind. Poseidon en Boreas gaan hand in hand. Wat dat betreft is onomstotelijk sprake van een logische samenhang tussen water, wind, godendom, mythe, allegorie en scheepvaart. Al deze onderwerpen komen bijeen op de kansel in de kerk. Mede dankzij dit heilige instituut gaan wonderlijke en vaak ongeloofwaardige verhalen kunstmatig een eigen leven leiden. Poseidon en Boreas vinden dan ook hun oorsprong in de godsdienst van de Griekse oudheid. In *De wereld van de Oudheid* door Marinus Wes, Henk Versnel en Edward van der Vliet is op pagina 117 het volgende te lezen: *De Griekse religieuze verschijnselen zijn in hoge mate pluriform. Deze pluriformiteit is in de eerste plaats te verklaren door het ontbreken van één centrale godsdienst: de Griekse godsdienst was geen geopenbaarde godsdienst; er was*

geen stichter, geen heilig boek, geen priesterkaste die waakte over de handhaving van de zuiverheid van de leer. In de tweede plaats: elke polis (stadstaat) streefde niet alleen naar autonomie en autarkie, politieke zelfbeschikking en economische zelfstandigheid, maar had ook in godsdienstig opzicht een eigen gezicht. Deze twee feiten, gevoegd bij het polytheïstische karakter van deze godsdienst, impliceren dat er eigenlijk niet van 'de' Griekse godsdienst gesproken kan worden. Bovenstaande geeft aan dat in het oude Griekenland wat geloof betreft een bepaalde mate van vrijheid en tolerantie bestaat. Dankzij die vrijheid is er ruimte om nieuwe goden te introduceren. Elke god krijgt een eigen functie, karakter en invloedssfeer. Zo ontstaat een 'godenmix' onder leiding van de oppergod Zeus.

De Griekse godenwereld, in combinatie met de vrije' Griekse godsdienst, werkt mythevorming in de hand. De 'wereld van de mythe' staat op onnavolgbare wijze beschreven in *Mythen van de zee* door Jean D. Guerdon. *Het is de vloeiende wereld van de mythe, waar tegenstellingen voorkomen, waar niets of niemand nog is verkalkt door de dwang van de werkelijkheid, waar alles mogelijk en eeuwig is. En waar niettemin, en ook dat is een kenmerk van mythen, de dromen zichtbaar worden van wat ongeloofwaardigheid vermag. In onze eeuw van dorre techniek en kille redenering kan het verrijkend zijn om te luisteren naar die stemmen van*

■ De godenmix. Gravure door G.D.L., eerste helft 19e eeuw. Particuliere collectie.

de zee die de echo van onze wensen en onze angsten naar ons terugkaatsen.

De mens bepaalt zelf wat wel of niet geloofwaardig is. In het Grieks betekent het woord 'mythos' fabel, verhaal of het gesproken woord. Een dergelijke 'mythos' ontstaat doordat een eerste persoon een verhaal doorvertelt aan een ander. Deze vertelt op zijn of haar beurt het verhaal weer door, zodat uiteindelijk van de oorspronkelijke versie niets meer over blijft en veelal een wonderlijke en ongeloofwaardige reconstructie van het oorspronkelijke verhaal ontstaat. De mythevorming staat in schril contrast met het Griekse 'logos' en 'historia'. De weergave van de werkelijkheid tegenover 'datgene wat niet waar is'. Kortom de mythe, ofwel een vertelling die uitlegt, is een verhaal waarin handelingen en gebeurtenissen in een niet verder gedefinieerd verleden centraal staan. Dikwijls spelen goden, vreemde wezens of helden de hoofdrol. De mythe is in verschillende gedaanten terug te vinden in de kunst. Op een veelal bombastische en fantastische manier zijn mythologische onderwerpen op canvas of paneel vastgelegd. Naast religieuze voorstellingen worden ook wereldlijke gebeurtenissen, zoals een militaire overwinning op zee of land, op dezelfde manier geïllustreerd. De mythische of allegorische weergave van een belangrijke historische gebeurtenis komt in de kunst dan ook dikwijls voor. De bedoeling van zo'n kunstwerk is helder. Het draagt bij tot het versterken van nationalistische gevoelens en de daaruit voortvloeiende saamhorigheid.

De allegorische afbeelding is bij uitstek geschikt voor maritieme onderwerpen. Dergelijke voorstellingen, waar bij de zeegod Poseidon (Neptunus) dikwijls de hoofdrol speelt, versterken de mythevorming rondom de zee in belangrijke mate.

In de zwerftochten van Odysseus (Ulysses), de Griekse koning van het eiland Ithaka en de zoon van Laërtes en Antikleia, ligt de mythevorming rondom de zee volledig opgesloten. De Griekse dichter en zanger Homerus legt de avonturen van Odysseus rond 800 voor Christus vast in vierentwintig boeken die hij de titel *Odyssee* meegeeft. Een raamvertelling die verhaalt over de jarenlange zwerftocht van Odysseus. Odysseus heeft zich de woede van Poseidon op de hals gehaald door zijn zoon Polyphemos te doden. Overlopend van wraakgevoelens jaagt hij Odysseus over het wijde watervlak. Van noord naar zuid en van oost naar west. Poseidon verbrijzelt zijn schepen, doodt makkers en drijft hem door maalstroom en bran-

ding naar volken, wier taal en zeden hem vreemd zijn. De vloek beperkt zich niet tot Odysseus. Ook zijn vrouw Penelope en zoon Telemachos lijden onder zware rampen. Doordat Odysseus zo lang van huis is, neemt vrijwel iedereen aan dat hij dood is. Zijn vrouw blijft echter hardnekkig vertrouwen op zijn terugkeer en laat elke reiziger die Ithaka aandoet ondervragen in de hoop iets over haar man te vernemen. Ondanks de aanwezigheid van meer dan honderd vrijers, die op onbeschaamde manier huishouden en runderen, bokken en zwijnen slachten en slaven misbruiken, blijft Penelope Odysseus in haar hart trouw. Terwijl Telemachos zijn vader zoekt, maakt Odysseus wonderlijke avonturen mee. Met vaart glijdt hij over de rustige golven en krijgt, na achttien dagen op zee, de somber getinte bergen van het Phaiakenland in zicht die als een schild op de donkerblauwe zee ligt.

In de 'Van Speykzaal' in het Koninklijk Instituut voor de

■ De verheerlijking van Cornelis de Witt (1623-1672). Olieverf op doek naar Jan de Baen (1633-1702). Allegorie op de tocht naar Chatham (1667). Na zijn terugkeer van de glorieuze tocht naar Chatham in 1667 keert Cornelis de Witt (1623-1672) als een gevierd man terug in Nederland. De Nederlandse oorlogsvloot heeft de Engelsen op de rivier de Medway een gevoelige nederlaag toegebracht. Als dank laat het stadbestuur van Dordrecht een schilderij door Jan de Baen schilderen dat de titel 'Allegorie op Chatham' meekrijgt. Collectie Rijksmuseum.